

NIEUWSBRIEF 125

Een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge, ISSN 1382-1962, juli 2008

Inventarisatie

De respons op de nieuwe inventarisatie van drukpersen en materialen is bemoedigend. Van de circa 200 in april verstuurde formulieren zijn er inmiddels zo'n 115 retour gekomen. Dat wil echter ook zeggen dat een flink aantal formulieren nog niet is teruggestuurd. Het bestuur vraagt degenen die niet reageerden dringend dat alsnog te doen. Ook als u ten onrechte een formulier kreeg of niet meer actief bent: stop alstublieft het formulier in de antwoordvelop. We willen onze gegevens graag zo compleet mogelijk hebben.

Kreeg u ten onrechte geen formulier, dan kunt u het op de website alsnog downloaden: zie www.drukwerkindemarge.com/inventarisatie. Een briefje (naar Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam) of telefoontje (020-6388856) volstaat ook. We sturen u graag een formulier toe.

Alle deelnemers aan de inventarisatie ontvangen een overzicht van de resultaten, samen met een complete adreslijst met de gegevens van de andere deelnemers. Daarnaast zullen de gegevens uit de inventarisatie onder andere gebruikt worden om de drukkerspagina's op de website aan te vullen en up-to-date te brengen.

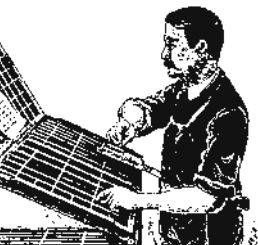
Boekkunstbeurs

Op zaterdag 8 en zondag 9 november wordt de jaarlijkse Boekkunstbeurs in de Pieterskerk in Leiden gehouden. Vanaf de verschijning van deze nieuwsbrief kunt u zich opgeven voor deelname.

De organisatie zal dit jaar voor het eerst niet meer door Jan en Kitty Keijser gedaan worden. Er is daarom een nieuw adres voor opgave aan de beurs: via e-mail op beurs@drukwerkindemarge.com, via telefoon (020) 6388856 of per post naar Drukwerk in de Marge, Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam.

De deelnamekosten zijn onveranderd: een standaardtafel van twee meter kost € 20 per dag, oftewel € 40 voor twee dagen. Eén meter (of meer dan twee meter) huren kan ook. De toegangsprijs is weer € 5.

Dit jaar zal voor het eerst met een deadline voor aanmeldingen gewerkt worden. Wanneer u zich voor 8 oktober opgeeft, kunnen we rekening houden met wensen voor wat betreft de plek van uw tafel. Aanmeldingen na 8 oktober worden wel in behan-

deling genomen, maar we kunnen niet garanderen dat u op de door u gewenste plek terecht komt.

Woont u in Leiden of omgeving en wilt u deelnemers die van ver komen onderdak verschaffen? Laat het ons weten via beurs@drukwerkindemarge.com of (020) 6388856.

Ook als u een slaappleaats zoekt kunt u hier terecht. We proberen u te helpen aan een logeerplek, of desgewenst aan een adres van een hotel of pension.

Meer informatie volgt in de volgende nieuwsbrief, die verschijnt in oktober. Bij die nieuwsbrief ontvangt u ook een toegangskaart voor de beurs.

Oproepen en mededelingen

Bij het omslag

Het omslag van deze nieuwsbrief is gedrukt door Bar Zandbergen van Ampersand. Met hartelijke dank namens redactie en bestuur!

Typografentafel op locatie nr. 10

Een treffender locatie kon het eigenlijk niet zijn, dat markante gebouw waar de bezoekers aan de *Typografentafel* in Groningen elkaar de laatste keer troffen. Gevat tussen de Moesstraat en de Akkerstraat, vlak bij het Nooderplantsoen werd in de eerste helft van de vorige eeuw een modern gebouw gezet waarin het grafische bedrijf J.B. Wolters zijn persen plaatste en er jarenlang drukte, drukte en drukte. Als je langs het gebouw kwam, dan hoorde je er toen de monotypes ratelen en de persen stampen. Op enig moment stonden er 13 grote boekdrukpersen, 5 offsetpersen, 5 Heidelbergse cilinder-, 2 Heidelbergse degelpersen. Oh ja, ook nog een Gally degelpers, er was een uitgebreide 'tikkerij', binderij, zetterij met bokken uit eigen timmerwerkplaats. Dertig man administratief personeel en driehonderd timmerlieden, smeden, zettters, drukkers, boekbinders. En er was een kantine voor het middageten en om te feesten. Want het personeel van J.B. Wolters (later Wolters-Noordhoff) deed ook aan toneel, muziek, schaken en vissen...

Een gebouw barstensvol verleden, nu, na verbouwing in 1987, bekend als *De Studio*. Met een dansacademie, jeugdtheatergezelschap *De Citadel*, plaatselijk radio- en tv

studio, een café en nog zo wat culturele elementen. Nou, in dat gebouw was een bijeenkomst van de *Typografentafel* op zijn plaats. De *Typografentafel* is een niet zo heel regelmatig bijeenkomende en samengestelde groep mensen in en rond de Stad Groningen die iets hebben met papier maken, papier bedrukken, van papier genieten. Veel (oud-) cursisten van het *Grafisch Centrum Groningen* zijn er bij betrokken. Atelierbezoek, gezamenlijke projecten, korte workshops, demonstraties e.d. dat zijn de activiteiten. Kost niets, inspireert en bindt wel. En het toeval wil dat twee docenten-typografie van het *Grafisch Centrum Groningen*, Gerard Bolman en Feike Boorsma, jarenlang in dat gebouw als respectievelijk drukker en zetter hebben gewerkt. Dus ons bereikte de informatie over een stuk Groninger grafische geschiedenis uit de eerste hand: over de tientallen bokken vol loden letters om er 800 letters per uur uit te grijpen, de stapels staand zetsel in de kelder van bijv. de Koenen woordenboeken, de plakkerij van de beroemde schoolplaten, de kaarten van de Bos Atlas, de leesplankjes van Aap & Noot & Mies, de boekjes van Ot & Siën...

Feike Boorsma zong nog een couplet van het Wolters Lied:

J.B. Wolters, één familie

Nu en door de jaren heen

Als men scholen gaat bezoeken

Leer je vast uit Wolters boeken!

Maar in de ontvangstruimte van de *Citadel* konden we na de rondleiding ook ontspannen met elkaar van gedachten wisselen en meegebracht eigen drukwerk bewonderen en bespreken. En een glaasje drinken. En weer waren er nieuwe gezichten.

Elze ter Harkel

Wereldboek

Stichting Weerdruk te Amsterdam organiseert in het kader van dit themajaar een – in veel opzichten – bijzonder project: de realisatie van *Het Wereldboek*, een grensoverschrijdend boek over de wereld van het boek. Opzet is het publiek te laten kennismaken met de vele facetten van het boek en de totstandkoming ervan, zowel vroeger als thans.

Directe aanleiding voor dit unieke project is een klein aantal nog werkende stopcilinderpersen. Verspreid over het land staan nog enkele oldtimers als de Johannisberger, de Man en de Frankenthaler. Daarnaast is Nederland nog een paar originele steendrukpersen rijk. Bezitters van deze persen (drukkerijen, grafische ateliers en dito musea) worden uitgenodigd in het kader van Amsterdam Wereldboekenstad gezamenlijk een bijdrage te leveren aan een uniek stuk drukwerk. Tijdens Open

Monumentendag 2008 (14 september) zal op elk van deze persen één vel (of katern) van *Het Wereldboek* gedrukt worden, zowel tekst als beeld. Hierbij zal ondermeer gebruik worden gemaakt van houten en loden letters uit eigen zetterij. Opzet is het publiek te laten kennismaken met de vele facetten van het boek en de totstand-koming ervan, zowel vroeger als thans.

Uitnodiging

Start van het project Boekwerk in uitvoering.

Op zondag 14 september om 13 uur bij Boekdrukatelier het Y, Van Diemenkade 410, Amsterdam

Componist Wouter van Bommel, tevens trompet en bas, Michel Mulder (gitaar en viool), Tyron Collis (bandoneon) en Pieter Engels (sax en mondharmonica) gaan dan samen met de Johannisberger twee toeren-stopcilinder drukpersen van Frans de Jong, bediend door Martijn van de Griend en Alex Barbaix, het speciaal voor deze gelegenheid gecomponeerde muziekstuk *Persweeën* ten gehoren brengen.

De compositie is te volgen op groot scherm in het VeemCafé, en wordt herhaald om 16 uur.

Martin Veltman

Lezing Bart Boumans

Regelmatig organiseert het Grafisch Werkcentrum Amsterdam, gevestigd in de Molukkenstraat 200-P1, een lezing met een (typo-)grafisch thema.

Zondagmiddag 27 april 2008 was er een lezing van Bart Boumans over Nederlandse culturele affiches van na 1945 onder de titel *Highlights in the Lowlands*.

De lezing werd ondersteund met een expositie van affiches aan de muren van het Werkcentrum, diverse boeken, stapels affiches en dia's.

Na zich voorgesteld te hebben, werden de lichten uitgedaan voor een ouderwetse middag dia's kijken. Bart is ontwerper, kunstenaar, verzamelaar en gaf een aantal jaren les op de AKI in Enschede en de Rijksacademie in Amsterdam.

Hij begon zijn loopbaan bij een drukkerij als ontwerper en kwam erachter dat het hele archief weggegooid was. Later werd hij gevraagd een tentoonstelling samen te stellen uit het archief van het Holland Festival en De Appel in Den Haag.

Ook hier bleek er een tamelijke chaos en hij stelde zichzelf ten doel met een eigen verzameling een belangrijk stuk cultureel erfgoed van Nederland veilig te stellen. Inmiddels verzamelt hij al 20 jaar.

Bart Boumans voor de omstrede affiches van Anton Beeke

Als inleiding kregen we op de dia's een aantal voorbeelden te zien van affiches uit de 19e, vroege 20e eeuw. In die tijd bestond het vak grafisch ontwerper nog niet en werd vaak door de drukker z'n hele assortiment (loden en houten) lettertypes op één affiche gebruikt.

Met de komst van de lithografie werd het beeld belangrijker dan de tekst. De letters werden vaak met de hand op de steen geschilderd in de stijl van die tijd. Als

voorbeeld het bekende slaolie-affiche van Toorop, dat een icoon werd van de Nederlandse Jugendstil.

In de jaren 30 werden, vooral in Frankrijk, veel affiches direct op de muur geschilderd. Iedereen kent wel de bekende DU DUBON DUBONNET letters, ontworpen door Cassandre. Helaas zijn hiervan veel verdwenen.

Als eerste affiche van na 1945 werd 'Weerbare Democratie' van Dick Elffers getoond. Het beeld van het affiche voor het eerste Holland Festival, ontworpen door Eppo Doeve is jarenlang gebruikt. Deze beide affiches zijn vrij schilderachtig. In tegen-

stelling hiermee het werk van Otto Treumann, die door het Bauhaus en Paul Citroen is opgeleid. Strakke vormen en heldere kleuren.

Er volgen nog vele voorbeelden van Sandberg, die het meest bekend werd met zijn 'scheursel-letters', Jan Bons, die jarenlang werkte voor De Appel en het IDFA en van wiens werk momenteel een expositie in de Kunsthal in Rotterdam te zien is, Wim Crowel e.a.

We gaan een heel tijdperk door met affiches voor het Holland Festival en het Stedelijk Museum. Opvallend voor mij was, dat je er nog zoveel affiches van herinnerd. Die beelden zijn kennelijk zo sterk geweest, dat ze na zo'n 30 jaar nog in je hoofd zitten.

Dit geldt zeker voor de affiches van Gielijn Escher, die het straatbeeld sierde met in serie geplakte affiches. Hiervoor werden vaak diverse kleurvarianten van één affiche gedrukt, om het herhaalde beeld nog sterker en spannender te laten worden. In de drukkerswereld worden dit 'doorlopers' genoemd, zoals ook bij series postzegels.

De lachende maan voor het Festival of Fools herinner ik mij nog goed en natuurlijk ook de anti-kruisraket affiche.

Gielijn zit naast mij en vertelt tussendoor, dat hij het uiterste vergde van de zeefdrukkerij Hendersen in de Elandstraat voor het beste resultaat en dat hij zelf op straat plakte (zowel 'wild' als voor Publex) om het sterkste beeld te krijgen. Hij had

Expositie van de collectie affiches van Bart Boumans in het Grafisch Werkcentrum Amsterdam

hiervoor ook vaste plekken in de stad. Ook zijn werk is strak van vorm en met heldere kleuren.

Vaak werd een donkere achtergrond gebruikt om ‘doorschijnen’ te voorkomen als het papier nat werd. Dat heb je met de moderne Mupi’s natuurlijk niet meer.

Na een korte pauze volgen de affiches van Gert Dumbar, waarvan de basisvormen van ovaal en rechthoek van 1986 tot 1989 voor het Holland Festival zijn gebruikt.

Bart laat ook veel dia’s zien van affiches op straat en bij de beroemd-beruchte affiches van Anton Beeke ook de besmeurde en gescheurde exemplaren. Beeke was er zelf heel trots op, dat zijn provocerende affiches gestolen en beklad werden.

Vooraf over het affiche Troilus en Cresida was een heftige discussie, o.a. door de vrouwenbeweging. Zelf meende Beeke dat Helena van Troye als hoer gebruikt was en het werkelijke paard van Troye was. Ook zagen we het affiche met daarop Wim Beeren – toen directeur van het Stedelijk Museum – afgebeeld als een Malevitsj-figuur.

Een duidelijke lijn in het verhaal van Bart Boumans is de eigengereide kunstenaar als ontwerper, die discussie oproept, doordat het werk letterlijk op straat komt te liggen – hangen.

Dat wat misschien binnen de kunstwereld redelijk geaccepteerd is, roept op straat verwondering, afschuw en agressiviteit op.

Toch is dit erg belangrijk voor de vrijheid van meningsuiting en zijn affiches daarvoor een interessant en blijvend boeiend medium.

De lezing werd, zoals gebruikelijk, afgesloten met het ‘Grafisch Café’: een gezellige borrel en ongedwongen napraten.

Lies Verdenius, bestuurslid van het Grafisch Werkcentrum Amsterdam
www.grafischwerkcentrum.nl

Grafisch Museum Groningen

Sinds kort is het Grafisch Museum in Groningen in het bezit geraakt van een Columbian ijzeren handpers, uit 1842. De pers was eigendom van de Stichting Museum voor de Grafische Vakken, maar via een schenking van de Cultuurstichting kwam hij terecht in dit interessante museum in Groningen.

Ook nieuw in het Grafisch Museum, maar veel minder oud, is Paulina de Nijs. Zij is benoemd tot directeur van het museum. Ze heeft een eigen bedrijf voor kunsthistorisch onderwijs en culturele projecten. Ze zal drie ochtenden per week het museum gaan leiden. www.grafischmuseum.nl

Elze ter Harkel

Carlos Habré, drukker uit Gent in Havana (1720-1727)

Ik had mijn eerste ontmoeting met Carlos in 1983. Ik trof hem aan in een Engels Cubaboek, naamloos, een eenzame vermelding over een ‘Belg’ die de eerste drukpers in Havana installeerde. Later ontdekte ik dat het om een Gentenaar ging. Carlos Habré was niet alleen een collega typograaf, maar ook mijn oude stadsgenoot. Eind jaren tachtig kreeg ik een boekje over de drukkunst van het eiland. Aan Carlos Habré waren enkele pagina’s besteed, maar ik bleef op mijn honger zitten. Ik begreep niet waarom die Vlaamse pionier nog niet het onderwerp had mogen zijn van een afzonderlijke publicatie. Er zat niets anders op dan zelf op ontdekkingsstocht te gaan. Ondertussen had ik een punt gezet achter mijn grafische beroepsbezigheden. Dat afscheid weekte een gevoel van nostalgie los naar vroeger, naar mijn jeugdijaren, toen ik zelf met loden letters aan de slag ging. Ik besloot de werken van Carlos Habré te analyseren en de drukker tot leven te wekken in een roman die ondertussen van de pers is gerold.

Fransman of Vlaming

De eerste bibliografen die zich in de tweede helft van de XIXe eeuw over een drukwerk van Carlos Habré hebben gebogen, waren overtuigd dat het om een Fransman ging. Pas in 1910 kon de op Cuba wonende Spaanse auteur Manuel Pérez Beato de afkomst achterhalen. Hij had de relatie gelegd tussen de drukker en een huwelijksakte. De originele akte is verloren gegaan. De registers van de oude parochies in Havana leverden geen sporen op. Mijn zoektocht naar een geboortebewijs in de doopboeken in enkele Gentse archieven tot nu toe evenmin. Gelukkig beschikken we over een transcriptie van de akte. Daarin lezen we dat don Juan Carlos Havrey op 15 januari 1720 zijn jawoord geeft aan Maria Terese Hamble uit Saint Malo; dat hij uit Vlaanderen afkomstig was en dat zijn wieg in Gent heeft gestaan.

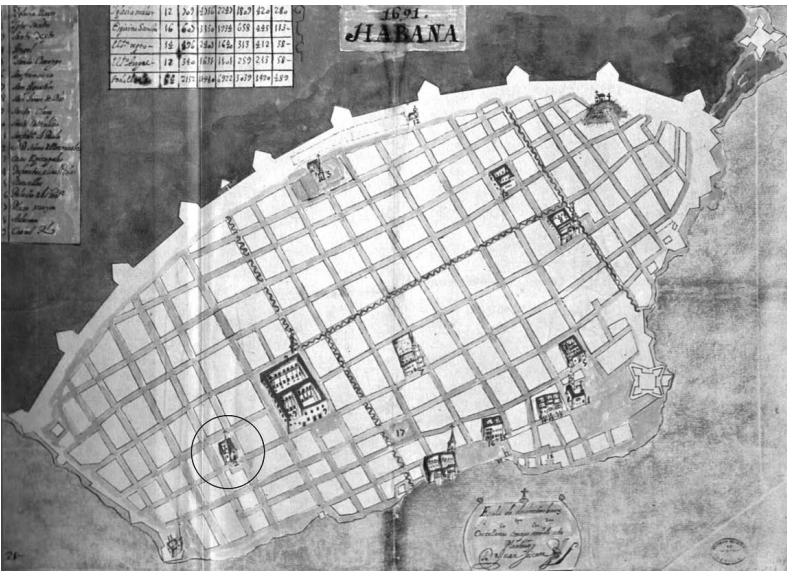
Onfortuinlijke emigrant

Over het leven van Carlos Habré weten we weinig met zekerheid. Was hij één van de vele rondtrekkende typografen die sinds de tijd van Plantijn de Europese steden aandeden op zoek naar een atelier? Dat een Vlaamse drukker op het idee kwam zich te vestigen in een desolate kolonie van de Nieuwe Wereld, zonder universiteit of andere culturele instellingen is wel ongewoon. Wellicht hebben sentimentele redenen een rol gespeeld. We weten dat hij in de buurt van de kerk van Espíritu Santo woonde en zelf zijn werken verkocht. De eerste vermelding van een *librería* in Havana. In de officiële verslagen van de stadsraad zijn geen aanvragen van Habré teruggevonden om zich als drukker te vestigen. Hij werkte met speciale licenties.

Het feit dat hij buitenlander is, plaatst hem in de marge van de koloniale structuren.

Drie gekende drukwerken

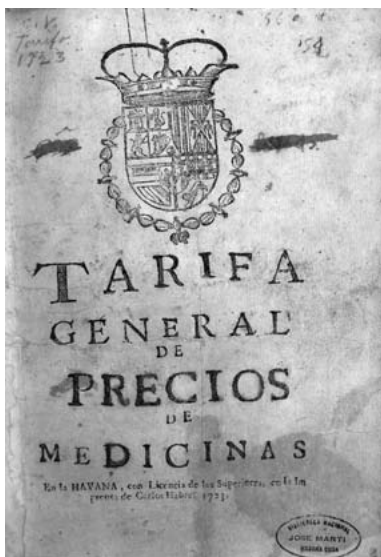
Het belangrijkste werk van Habré is *Tarifa general de precios de medicinas* (14 × 20 cm, 29 bedrukte pagina's). Het enige gekende exemplaar in de wereld wordt in de Nationale Bibliotheek in Havana bewaard. Op het kaft, onder de titel, lezen we: 'In HAVANA, met toestemming van de Oversten, in de drukkerij van Carlos Habré, 1723.' Opdrachtgever was Francisco Tenesa, Protomédico, hoofd van een tribunaal dat moest oordelen over de bekwaamheid van aspirant-artsen, -apothekers en -barbiers. De *Tarifa* bevat een opsomming van medicijnen, in alfabetische volgorde, elk met hun gewicht en kostprijs. In 1724 drukte Habré *Meritos que ha justificado y probado el Ldo. D. Antonio de Sossa*. Daarin worden de titels en verwezenlijkingen opgesomd van een zeer welgestelde parochiepriester uit Trinidad. Sossa was adviseur van de Raad van de Inquisitie in Cartagena de Indias. Van de *Meritos* zijn geen exemplaren meer bekend. In 1727 drukte Habré *Rubricas generales del Breviario Romano* (octavo, 158 pagina's). Het is het laatste spoor dat we van hem hebben. Tijdens mijn onderzoek kwam ik toevallig een exemplaar op het spoor in de Nationale Bibliotheek van Chili.

Plan van Havana met de demarcatie van de parochies. Werk van Don Juan de Sísacara, 1691 (Archivo General de Indias, Sevilla). De cirkel geeft de locatie van de kerk Espíritu Santo aan, op de kruising van de huidige straat Cuba en de straat Acosta.

Dans van accenten

Het meest karakteristieke en tegelijk merkwaardige in de drukwerken van Carlos Habré is de ongewone accentuering op klinkers. De orthografie was in die tijd nog zeer flexibel en tussenkomst van drukkers en letterzetters was niet uitzonderlijk. In de *Tarifa* zien we een concentratie op bepaalde pagina's. In *Rubricas* wemelt elke pagina van geaccentueerde klinkers. In navolging van de eerste bibliografen die nog overtuigd waren dat de drukker een Fransman was, stellen Cubaanse auteurs dat Habré Franse typen of typen uit een Franse letterkast gebruikte. Maar letterkasten waren in Holland, net zo goed als in Spanje of Frankrijk toegerust voor de talen op basis van het Latijnse alfabet. Ze bevatten dus de respectieve accentletters. Bovendien kwamen ze in die tijd ook voor in gedrukte teksten in het Nederduits en het Nederlands. Wat de *Tarifa* betreft heb ik vastgesteld dat de vreemde accentuering evenmin aan lettergebrek toe te schrijven is. Zeker is dat Habré geen getilde n (\tilde{n}) in handbereik had. Het is mijn overtuiging dat hij als vervanging van dat Spaanse teken een geaccentueerde letter 'n' heeft gebruikt, een teken dat niet tot de West-Europese orthografie behoorde en bijgevolg niet voorkwam in de letterkasten. Uit mijn analyse blijkt dat Habré zich heeft geïnspireerd op de techniek van de 'gekruinde letters' waarbij letterstaafjes van klinkers met losse, op zichzelf gegoten accenten werden samengevoegd. De geaccentueerde letter 'n' is een vinding van

Omslag van de *Tarifa*Pagina uit de *Tarifa*

Nieuw verschenen

Arcadia der Poëten

Onlangs verscheen een royaal boek over het literaire leven in Groningen. Het boek gaat na de proloog eerst in op de situatie direct na de oorlog. De stad lag in puin, de meeste literatoren die tijdens het interbellum voor de nodige levendigheid zorgden (Noordstar, Pareau, de geniëntafel, gebroeders Werkman, Ab Visser) waren dood of trokken naar het westen van het land. Langzaam kwam de Stad er weer bovenop. Ook literair. Nu heeft de Stad weer een zekere literaire bekendheid verworven met o.a. zijn poëziefestivals en andere literaire activiteiten. Herman Sandman interviewde vele betrokkenen. Resultaat: mooie verhalen, smeuiġe anekdotes, verslagen van literaire ruzies en een uitgebreid overzicht van de betrokkenen uit zestig jaar literair leven van Groningen.

Elze ter Harkel

Arcadia der Poëten – Herman Sandman, uitg. Passage, € 19,90 – ISBN 9789054521853

Uitgeverij 69

Bij uitgeverij 69 is recent verschenen:

Twee Albumbladen van Bernlef, twee historische gedichten in een oplage van 69 exemplaren waarvan 57 op Cartiera Magnani Pescia en XII op Zerkall Bütten. De omslag is Neenah Laid en samen met de titelpagina uit lood in de Hollandse Mediaeval gezet door drukkerij Mosterd en Van Onderen! en gebonden door binderij Distelkamp in Dodewaard.

Een Draad Die Alles Heel Houdt van Thomas Möhlmann, acht gedichten in een oplage van 69 gesigneerde exemplaren, waarvan 57 op Zerkall Bütten vergé en XII op Zerkall Bütten hamerslag. De omslag is Cartiera Magnani Firenze en verschilt in

ontwerp ten opzichte van de editie van 57 exemplaren. Gedrukt in de Scala door Joos Mooi Drukwerk in Amsterdam en gebonden door drukkerij Distelkamp in Dodewaard.

Louter van Alfred Schaffer, zes gedichten in een oplage van 69 gesigeneerde exemplaren, waarvan 57 op Cartiera Magnani Pescia en XII op Zerkall Bütten. De omslag is Cartiera Magnani Firenze en Chromatico. Gedrukt in de Garamond door Joos Mooi Drukwerk in Amsterdam en gebonden door binderij Distelkamp in Dodewaard.

Voor meer informatie over deze of andere uitgaven van uitgeverij 69 kunt u contact opnemen met Wolfram, uitgeverij69@gmail.com, 06-55 79 11 54, of Hoge Larenseweg 45, 1221 AK Hilversum. Zie ook www.uitgeverij69.nl.

Triona Pers

Willemien Mensinga, Anita Verhoef, Kristjaan Panneman, Jan Willem van der Woude, Dick Ronner, Saskia Baarda en Sean Berends: *Zilver*. Tien haiku's. Een linsnede van Flora de Jong siert het omslag. 16 pagina's (10 × 7 cm). Oplage: 175 exx. € 3,-.

de judaspenning
onthult zijn zilveren schijn
in doorzichtigheid

Willemien Mensinga

Robert Grijsen: *Rustpunt*. Bundeltje met tien tanka's. De tanka is een japanse versvorm met vijf regels, die respectievelijk 5-7-5-7-7 lettergrepen tellen. 16 pagina's. Oplage: 100 exx. € 4,50.

soms wil je even
niet denken aan een tijger
die een bot afkluift
je voelt je veel prettiger
met een ezel in je hoofd

Triona Pers, Havenstraat 2, 9973 PL Houwerzijl, tel. 0595 577 247,
www.zolderman.nl/triona

Jozef Moetwillig

De 22ste uitgave *MP50* van private pers Jozef Moetwillig verscheen de 29ste van de sprokkelmaand 2008. Het is een gelegheidseditie bij de 50ste verjaardag van hoboïst-hobobouwer Marcel Ponsele, medestichter van het 20-jarige barok-ensemble Il Gardellino.

De twee gedichten zijn voor deze uitgave door literator en Dantespecialist Johan van Cauwenberge geschreven. De grafiek, blinde diepdruk van twee reigers – het embleem van de hobobouwers Francis en Marcel Ponsele – is van de hand van Jos Brabants. Het boekwerk werd 9 april aan de kunstenaar overhandigd.

Het geheel is uit de hand gezet uit de Candida corps 16, 20, 24 en 28, romein en cursief en op 10 ex. gedrukt op natuurwit Hahnemühlepapier, 300 g. in het atelier Jozef Moetwillig te Gent.

Jos Brabants tekent voor de realisatie van dit boekwerk (398 × 536 mm, 12 pp.)

Voor meer informatie: 00 32 (0)473.66 17 26, 00 32 (0)9.228 90 89 of jos_brabants@telenet.be

Gebruikt Papier voor Anne de Boer-Olsen

Op zaterdag 7 juni 2008 heeft Anne de Boer-Olsen, een van de vele actieve drukkers binnen het Grafisch Centrum in Groningen, het eerste exemplaar van de speciaal voor haar gemaakte ‘vriendendoos’ in ontvangst genomen.

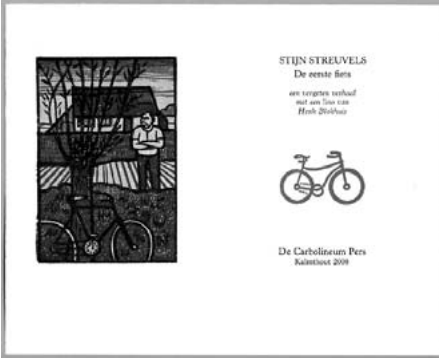
Met als thema Gebruikt Papier werd door 22 bevriende margedrukkers aan dit verrassende project meegewerkt.

De verpakking werd verzorgd door het Grafisch Centrum uit Groningen. De oplage bestaat uit 35 exemplaren. Om het project te bekostigen zijn er nog enkele exemplaren te koop voor € 75,- per stuk.

Meer informatie kunt u krijgen via info@grafischcentrumgroningen.nl, of Warmoesstraat 41, 9724 JJ Groningen.

Carbolineum Pers

Stijn Streuvels schreef *De eerste fiets* in 1936 voor de vijftiende verjaardag van het Vlaamse blad Sportwereld. Hij haalt er herinneringen in op aan de eerste fietsen, treinen en auto's in zijn geboortestreek, en de rol van de fiets in de ontspanning. Het artikel is nooit herdrukt of gebundeld en is dus ook bij vele Streuvelsverzamelaars onbekend. Het verschijnt nu voor het eerst in een afzonderlijke uitgave, met een vierkleurenlinoleum van Henk Blokhuys,

gedrukt op Van Gelder Hollands Register papier, 17 cm, 20 p., 60 genummerde exemplaren, ingenaaid, met stofomslag, in schuifdoosje, € 50.

Bij de vijftigste verjaardag van Tom Lanoye eind augustus drukt De Carbolineum Pers een gelegenheidsboekje: de eerste van meer dan 120 brieven die Lanoye tussen 1980 en 2001 schreef aan Hans Warren.

Meer details en bestelmogelijkheid via <http://members.lycos.nl/Carbolineum/>, of Carbolineum Pers, Huize Salvia, Nieuwe Dreef 6, 2920 Kalmthout, België, tel, (00 32) (0)4 77 77 22 51.

Agenda

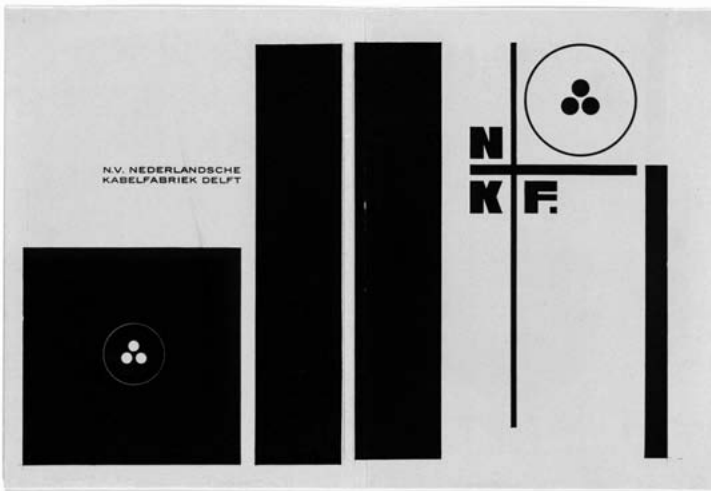
Piet Zwart – Vormingenieur

Piet Zwart (1885–1977) dankt zijn bekendheid vooral aan zijn ontwerp van de Bruynzeelkeuken in 1938 en aan zijn vooruitstrevende grafische ontwerpen voor bedrijven als de PTT en de Nederlandsche Kabelfabriek. De grote overzichtstentoonstelling van Piet Zwart deze zomer in het Gemeentemuseum Den Haag laat zien dat zijn oeuvre beduidend breder is dan dat. Hij werkte als binnenhuisarchitect, industrieel vormgever, reclametypograaf, fotograaf, criticus en docent en speelde in al deze hoedanigheden een belangrijke rol in het Nederlandse ontwerp-klimaat van de twintigste eeuw. Door zijn veelzijdigheid en zijn invloed op huidige

vormgevers riep de Beroepsorganisatie Nederlandse Ontwerpers hem in 2000 uit tot 'Ontwerper van de eeuw'.

Piet Zwart noemde zichzelf liever vormingenieur of vormtechnicus dan ontwerper. Hij geloofde in functionaliteit, standaardisatie en machinale productie en profileerde zich als een van de eerste industriële vormgevers van Nederland. In zijn ogen moest een ontwerp zowel rekening houden met ergonomie en gebruiksvriendelijkheid als met massaproductie. De keuken die hij in 1938 voor de firma Bruynzeel ontwierp is daar een goed voorbeeld van. Het ontwerp van deze keuken is zeer vernieuwend voor die tijd. Voor het eerst konden huishoudelijke apparaten als ijskast en fornuis op een praktische manier worden geïntegreerd in de vormgeving. Alle elementen waren ontwikkeld volgens logische maatverhoudingen en konden door de consument naar eigen keuze worden samengesteld. Handige snufjes als glazen voorraadschuitjes, een uittrekbare broodplank en proviandrekjes maakten de keuken tot een schoolvoorbeeld van comfort en efficiency.

In het grafische werk van Piet Zwart is eenzelfde vernieuwingsdrang te herkennen. Zijn ontwerpen zijn strak en functioneel, maar bezitten tegelijkertijd een speels karakter. Een 'groepsman' was Zwart niet. Hij maakte geen deel uit van de Amsterdamse School en De Stijl, maar werd er wel door beïnvloed. Tegelijkertijd richtte hij zich op de internationale avant-garde, met name op het Russische constructivisme.

In de jaren twintig toen Piet Zwart begon te werken voor de vooruitstrevende Nederlandsche Kabelfabriek in Delft kon hij voor het eerst vrijelijk experimenteren met grote en kleine letters, lijnen, cirkels en rasters. Hij maakte gebruik van alliteraties, de visuele werking van lettervormen, herhalingen en combinaties van cijfers en letters. Zo creëerde hij een geheel eigen en nieuwe stijl die tot op de dag van vandaag een grote invloed heeft.

Yvonne Brentjens schreef speciaal voor deze tentoonstelling de rijk geïllustreerde en goed gedocumenteerde catalogus *Piet Zwart (1885-1977). Vormingenieur* (Waanders Uitgevers € 39,95).

De tentoonstelling in het Gemeentemuseum in Den Haag loopt van 21 juni 2008 t/m 7 september.

Gemeentemuseum, Stadhouderslaan 41, 2517 HV Den Haag, www.gemeentemuseum.nl

Openingstijden: dinsdag t/m zondag van 11-17 uur

Best Verzorgde Boeken in Stedelijk Museum CS

Van 27 juni tot en met 3 augustus exposeert Stedelijk Museum CS in Amsterdam de Best Verzorgde Boeken van 2007.

Er zijn 33 Best Verzorgde Boeken van 2007. De taak van de jury was boeken uit te kiezen die zich onderscheiden door hun vormgeving, behandeling van tekst en beeld, materiaalgebruik en technische uitvoering. Het Stedelijk Museum vult de selectie aan met een eigen keuze van bijzonder vormgegeven kinderboeken van de afgelopen jaren.

De jury bestond uit uitgever Kees van den Hoek (uitgever, THOTH, Bussum), Ben Laloua (ontwerper, Ben Laloua/Didier Pascal, Rotterdam), Pieter Tielen (Drukkerij Tielen, Boxtel), Julius Vermeulen (adviseur Kunst & Vormgeving Koninklijke TNT Post, Den Haag) en René van der Vooren (ontwerper, Amsterdam).

De expositie wordt getoond in een ontwerp van EventArchitectuur (Herman Verkerk en Paul Kuipers).

Bij de expositie verschijnt de tweetalige catalogus *De Best Verzorgde Boeken 2007 – The*

Best Dutch Book Designs. Deze is ontworpen door Ingeborg Scheffers. Prijs € 24,50.
ISBN 978 90 5965 082 4

De selectie zal ook te zien zijn op de Frankfurter Buchmesse, 15 t/m 19 oktober, als onderdeel van Buchkunst International.

Stedelijk Museum CS, Oosterdokskade 5, 1011 AD Amsterdam, www.smcs.nl

Openingstijden: dagelijks van 10-18 uur

Best verzorgde Vlaamse boeken

De Vlaamse Uitgevers Vereniging en het Plantin Genootschap organiseren de uitreiking van de Plantin-Moretusprijs 2008 voor de best verzorgde boeken in Vlaanderen.

De Plantin-Moretusprijs bekroont boeken die uitblinken door verzorgde en originele vormgeving, typografie, illustratie en grafisch-technische productie. De categorieën waarin bekroningen kunnen worden toegekend zijn: literatuur (proza, poëzie, theater), school- en studieboeken en wetenschappelijke uitgaven, kunst- en fotoboeken en catalogi van tentoonstellingen en musea, overige non-fictie, kinder- en jeugdboeken, private press en experimentele boeken, werk van Vlaamse vormgevers voor buitenlandse uitgevers, debuutprijs voor jonge afgestudeerden, publieksprijs voor de beste cover. De bekroning in deze laatste categorie werd gekozen door het publiek in samenwerking met de krant De Standaard en behelst enkel het omslag van het boek.

De bekroonde werken worden tentoongesteld in de raadzaal van Bozar in Brussel. Deze tentoonstelling loopt tot 24 augustus.

Na de tentoonstelling in Brussel worden de bekroonde boeken voorgesteld in binnen- en buitenland: Amsterdam (Manuscripta, september 2008), Frankfurt (Buchmesse, tentoonstelling Book Art International, 14-18.10), Antwerpen (Boekenbeurs, 31.10-11.11) en Leipzig (tentoonstelling Best Book Design from all over the World).

Zie voor meer informatie: www.plantinmoretusprijzen.be.

Bozar, Paleis voor Schone Kunsten, Ravensteinstraat 23, 1000 Brussel, www.bozar.be

Openingstijden: dinsdag tot zondag 10-18 uur, donderdag tot 21 uur

Museum Meermanno

Sierpapier uit de collectie Laurentius, 14 juni t/m 14 september

Deze zomer toont Museum Meermanno te Den Haag de hoogtepunten uit de verzameling sierpapier van kunsthandelaren en collectioneers Theo en Frans Laurentius. Deze prachtige privé-collectie omvat meer dan duizend vellen sierpapier uit de 16de tot en met de 19de eeuw, uitgevoerd in de meest uiteenlopende technieken en decoratiestijlen. Ze is nu voor het eerst voor het publiek te zien. Deze collectie wordt aangevuld met enkele bijzondere bruiklenen uit de Papierhistorische Collectie van de Koninklijke Bibliotheek.

In vier tentoonstellingszalen is een overzicht te zien van de drie hoofdgroepen sierpapier uit de rijke collectie. Dit zijn marmerpapier (waarvan de oudste papiervellen uit de zestiende eeuw stammen), brokaat papier (voorzien van zeer fraaie en uiteenlopende 'goud'-motieven), en sits- of katoenpapier (bedrukt met diverse decoraties van flora en fauna). Daarbij worden de verschillende thema's belicht, als ook de diverse vervaardigings- en decoratietechnieken. Ook is er aandacht voor verschillende driedimensionale toepassingen van sierpapier, zoals boekjes, schriften, mappen, etc.

In een zijvertrek van de tentoonstellingszalen wordt ingegaan op de technieken, waarmee sierpapier ook tegenwoordig nog wordt vervaardigd. Hierbij zijn moderne sierpapieren en linoblokken van de hand van Frans Laurentius te zien, evenals werk van de papierkunstenaars Pat Gentenaar-Torley en Peter Gentenaar. De tentoonstelling valt samen met de Papierbiënnale in Museum Rijswijk.

De verbeelding van Borges/Zweite Enzyklopädie von Tlön, 28 april t/m 27 juli

Tussen 1997 en 2006 publiceerden twee Duitse kunstenaars, Ines von Ketelhodt (1961) en Peter Malutzki (1951), vijftig boeken die er aan de buitenkant ongeveer hetzelfde uitzien, gebonden in grijs papier, linnen of leer, maar waarvan de inhoud per deel sterk verschilt. De oplage is 40 exemplaren. Museum Meermanno heeft destijds ingetekend op de reeks. Er is in Nederland geen tweede set aanwezig. Deze 'encyclopedie' is een antwoord op een verhaal van Jorge Luis Borges, *Tlön, Uqbar, Orbis Tertius* uit 1941. Daarin stuit de verteller bij toeval op een artikel in een encyclopedie over een mysterieus land, Uqbar. Het is een verwijzing naar Orbis Tertius (de derde wereld), een intellectuele samenzwering waarmee een ideale wereld is verzonnen. Door die wereld te bedenken is hij ook daadwerkelijk geschapen. Het hele verhaal staat in het teken van de filosofie van Berkeley, in een goddeloze versie: hier is de mens de schepper. De wereld van Tlön dient de verbazing.

Aan het slot schreef Borges: 'Als we de tekenen niet misverstaan, zal over honderd jaar iemand de honderd delen van de Tweede encyclopedie van Tlön ontdekken'. De boekkunstenaars hebben deze verwachting nu al half waargemaakt: vijftig jaar later zijn er alvast vijftig delen. Sleutelwoorden uit het verhaal zijn gebruikt als

titels, iedere letter uit het alfabet is vertegenwoordigd, maar een echte encyclopedie is dit natuurlijk niet.

Ketelhodts bijdragen gaan in eerste instantie uit van foto's. Malutzki begint eerder met grafiek en typografie. Sommige pagina's zijn met de hand gezet en gedrukt, andere zijn digitaal ontworpen. Aan de woorden van Borges zijn soms andere teksten toegevoegd. Steeds is het concept van een deel aangepast aan de begrippen uit de titels. Het deel 'Naam' bevat pagina's uit het New Yorkse telefoonboek. 'Tijd' bestaat uit kranten uit een groot aantal landen, precies lopend tussen 1 juli 1999 en 30 juni 2000. 'Nacht' is geheel gedrukt in zwart op zwart papier. 'Water' is gedrukt op transparant papier. 'Droom' bevat geen tekst, alleen een sequens van beelden. Zo is ieder deel in vorm én inhoud een unieke verbeelding van een begrip uit het verhaal van Borges.

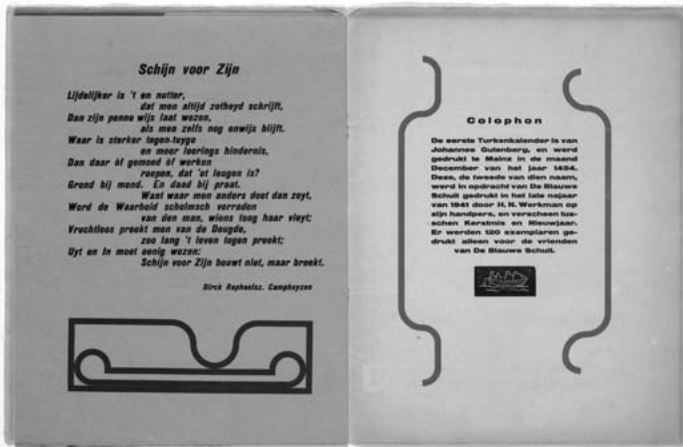
Het project is in 2007 afgerond met een monografie over de reeks. Een exemplaar daarvan ligt op de tafel tussen de vensters.

Museum Meermanno, Prinsessegracht 30, 2514 AP Den Haag, tel. 070 3462700, www.meermann.nl
Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag 11-17 uur, zaterdag, zondag en feestdagen van 12-17 uur

Werkman

Van 27 juni tot en met 30 november 2008 presenteert het Joods Historisch Museum de tentoonstelling *Hendrik Werkman: De Blauwe Schuit*. Hierin worden Werkmans voorstudies van zijn druksels voor De Blauwe Schuit getoond. Dit zijn afdrucken die hij in de Tweede Wereldoorlog heeft gemaakt als verzetsdaad tegen de Duitse bezetter. De bekendste hiervan zijn de *Chassidische legenden*. De werken in de expositie zijn door Werkman met de hand bewerkt en heeft hij vaak van aantekeningen voorzien.

Hendrik Nicolaas Werkman (1882-1945), vooral bekend van kunstenaarsvereniging De Ploeg in Groningen, is een van de belangrijkste grafische kunstenaars van Nederland. Hij heeft veel geëxperimenteerd met druktechnieken en zijn beeldtaal is uniek. In de oorlog richt hij De Blauwe Schuit op, samen met drie vrienden. Een van hen is dominee August Henkels, die Werkman in 1941 *Die Legende des Baalschem* (1932) van Martin Buber schenkt. Deze chassidische verhalen illustreert Werkman met een schitterende serie van twintig bladen. De teksten en afbeeldingen zijn verholde daden van verzet tegen de Duitse bezetter en bedoeld om de mensen in oorlogstijd een hart onder de riem te steken. Vanwege zijn verzetswerk is Werkman op 10 april 1945 door de Sicherheitsdienst gefusilleerd.

De Turken-
kalender, 1941

In 1976 heeft het Joods Historisch Museum van de weduwe van Ds. Henkels de correspondentie van Werkman aan Henkels en zijn vrouw en de volledige serie proefdrukken van De Blauwe Schuit (waaronder de *Chassidische legenden*) gekregen. Deze druksels (ruim 60 werken) en de briefwisseling tussen Werkman en Henkels worden nu voor het eerst sinds 1977 in het museum geëxposeerd.

Vrijwel gelijktijdig met deze expositie in het Joods Historisch Museum organiseert het Stedelijk Museum in het Van Gogh Museum de overzichtstentoonstelling *Stedelijk Museum te gast: 'Druksels' van Werkman* (11 juli t/m 12 oktober 2008).

Daarnaast verschijnt een complete catalogus (*H. N. Werkman, Het complete oeuvre*, NAU Uitgevers, € 69) en de brieven van Werkman en de leden van De Blauwe Schuit in een nieuwe editie (*Brieven rond De Blauwe Schuit (1940-1945)*, Uitgeverij SUN, € 95).

Joods Historisch Museum, Nieuwe Amstelstraat 1, Amsterdam, tel. 020 5310310, www.jhm.nl

Openingstijden: dagelijks 11 tot 17 uur

Van Gogh Museum, Paulus Potterstraat 7, Amsterdam, tel. 020 570 52 00, www.vangoghmuseum.nl

Openingstijden: dagelijks 10-18 uur, vrijdag tot 22 uur

Holland Papier Biënnale

Van 10 juni tot en met 14 september 2008 wordt voor de zevende keer de Holland Papier Biënnale georganiseerd in het Museum Rijswijk en CODA Apeldoorn.

De Holland Papier Biënnale 2008 bestaat uit een tentoonstelling in beide musea en een publicatie, getiteld *Puur Papier*. Er is werk te zien van 27 internationale

papierkunstenaars. Verspreid over alle zalen toont het Museum Rijswijk van 22 kunstenaars een ruime selectie van werken. Van 21 kunstenaars exposeert CODA Apeldoorn monumentaal werk en installaties.

Verder is er in het Museum Rijswijk een boek- en papierwinkel en op zondag 14 september van 13-17 uur vindt traditioneel de papiermarkt plaats.

Het boek Puur Papier

Bij deze zevende Holland Papier Biënnale verschijnt een bijzondere publicatie met de titel *Puur Papier*. Samensteller van het boek is papierkunstenaar Peter Gentenaar, die artikelen verzameld heeft over de oorsprong van het papier. Elaine Koretsky verhaalt over haar reizen door Azië op zoek naar oude technieken om papier te maken. Sinoloog Jacob Eyferth vult dit aan met zijn beschrijving van een Chinees papiermakersdorp. Over het zelf maken van papier vertellen Helen Hiebert, Rogier Uitenboogaart uit Japan en de papierkunstenaars Pat Torley en Peter Gentenaar. Verder zijn er artikelen over de zoektocht naar alternatieve vezels, papier gemaakt door dieren, zoals bijvoorbeeld wespenpapier, en het recycleren van papier. Tevens worden in het boek de kunstwerken getoond van de papierkunstenaars, die deelnemen aan de tentoonstelling, soms voorzien van een monster van het papier dat zij voor hun werken gebruiken. De vormgeving van het boek is van Loes Schepens.

Puur Papier (ned/eng) verschijnt bij Uitgeverij Compres bv. te Leiden. ISBN 978-90-73803-08-4, verkoopprijs € 59,95

Meer informatie: www.hollandpapierbiennale.nl

Meer informatie over de tentoonstellingen:

- Museum Rijswijk, tel. 070 390 36 17 of www.museumrijswijk.nl
- CODA Apeldoorn, tel. 055 5268 400 of www.coda-apeldoorn.nl

Museum Rijswijk, Herenstraat 67, 2282 BR Rijswijk

Openingstijden dinsdag t/m zondag van 12.00–17.00 uur, maandag gesloten

CODA Apeldoorn, Vosselmanstraat 299, 7311 CL Apeldoorn

Openingstijden dinsdag t/m vrijdag van 10.00–17.30 uur, zaterdag 10.00–17.00 uur, zondag 13.00–17.00 uur, maandag gesloten

Pastei in Joure

In het Het Grafisch Kabinet van het Fries Grafisch Museum (ondergebracht bij het Museum Joure) is tot en met vrijdag 8 augustus een kleine tentoonstelling te zien met werk van Alex Barbaix.

Museum Joure , Geelgietersstraat 1-11, 8501 CA Joure, tel. 0513 412283, www.museumjoure.nl

Openingstijden: dinsdag t/m vrijdag 10.00-17.00 uur, zaterdag, zondag, maandag 14.00-17.00 uur

‘Een wereld in zwart-wit’, grafiek en tekeningen van Bernard Essers

Van 28 juni tot en met 21 september presenteert het Drents Museum in Assen een overzichtsexpositie van het werk van Bernard Essers (1893-1945). De tentoonstelling zal ongeveer honderd werken omvatten en geeft een goed beeld van Essers als graficus, tekenaar en portrettist. Ook zijn er enkele aquarellen van hem te zien. Bernard Essers was in de jaren tussen de twee wereldoorlogen vooral bekend om zijn fraaie houtsneden en houtgravures. Tevens maakte hij illustraties bij bekende literaire werken. Essers werkte voornamelijk in Bergen (NH) waar hij bevriend was met schilders van de Bergense school en kunstenaars van de Nieuwe Kring. Bij de expositie verschijnt een monografie van de auteurs Piet Spijk en Annemarie Timmer. Het boek is verkrijgbaar in diverse musea en boekhandels of te bestellen via Waanders Uitgevers te Zwolle. De prijs is € 29,95.

Essers, geboren op Java, werd kunstenaar deels door studie en deels door adviezen van vrienden. Hij studeerde o.a. aan het Royal College of Art in Kensington in Londen waar vooral de lessen uit de decoratieve school van William Morris hem zeer aanspraken. In Nederland nam hij etslessen bij de graficus Johannes Graadt van Roggen. Daarna legde hij zich toe op de houtgravure. Als zelfstandig kunstenaar begon Essers met het maken van afbeeldingen – houtgravures – bij literaire werken. Al spoedig verwierf hij opdrachten voor bibliotheek uitgaven. In zijn vrije werk domineerden aanvankelijk immateriële onderwerpen, geïnspireerd op natuur en (Indische) cultuur. Daarna volgden veel landschappen. Hij maakte ook tekeningen

en aquarellen, maar grafiek was zijn métier. Tijdens de oorlogsjaren werd hij met zijn gezin geëvacueerd naar Twente en Friesland waar hij in 1945 overleed.

Meer informatie is tevens te vinden op www.bernardessers.nl, www.drentsmuseum.nl, www.waanders.nl

COLOFON

Deze nieuwsbrief is een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge.

Voorzitter: Bubb Kuiper, bubbkuiper@netaffairs.nl

Secretaris: Marja Scholtens, Hugo de Grootstraat 238, 2613 VB Delft, scholtensklaproos@hetnet.nl

Penningmeester: Frans den Breejen, Korte Vleerstraat 8, 2513 VM Den Haag, frans@drukwerkindemarge.com

Nieuwe leden/adreswijzigingen graag doorgeven aan de penningmeester.

Nieuwsbrieven verschijnen 4 maal per jaar, begin januari, april, juli en oktober. Kopij voor de nieuwsbrief dient uiterlijk halverwege de voorafgaande maand binnen te zijn.

Bijdragen liefst per e-mail naar nieuwsbrief@drukwerkindemarge.com, of per post naar Nieuwsbrief Stichting Drukwerk in de Marge, Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam (op cd of op papier getypt, zo niet in elk geval duidelijk geschreven).

Redactie: Alex Barbaix, Sander Pinkse